

KONINKLIJKE BELGISCHE AKADEMIE

NATIONAAL COMITÉ VOOR GEOGRAFIE
COMMISSIE VOOR DE NATIONALE ATLAS

ATLAS VAN BELGIË

BLAD 22

BEVOLKING PER GEMEENTE

DOOR

Omer TULIPPE

(vertaling door F. DUSSART)

1958

Gedrukt op de Persen
van het Militair Geografisch Instituut
Ter Kameren — Brussel

Het Nationaal Comité voor Geografie en de Commissie voor de Atlas verklaren dat de schrijvers verantwoordelijk zijn voor de meningen, die zij uitdrukken in de bijdragen, bestemd voor de Commentaren bij de Atlas van België.

BEVOLKING PER GEMEENTE.

(BLAD 22.)

Ten einde een overzicht te geven van de verdeling der Belgische bevolking, heeft de Atlas van België, op Blad 21, een kaart gepubliceerd, die de *dichtheid van de bevolking* weergeeft. Bij het opmaken van deze kaart heeft haar auteur, de Heer M.E. DUMONT, de gewone werkmethode toegepast en telkens het aantal inwoners berekend met betrekking tot de oppervlakte van de administratieve eenheid, t.t.z. de gemeente.

De kaart op Blad 22 heeft insgelijks voor doel de spreiding van de Belgische bevolking weer te geven. Zij berust echter op een andere techniek : men heeft er, op de hoofdplaats van elke gemeente, de absolute bevolking aangegeven bij middel van een cirkel, waarvan de oppervlakte evenredig is met het aantal inwoners en wel naar het volgend gegeven : 1 mm² voor 1.225 zielen (*zie verklaring van Blad 22*). Het gaat hier dus niet om een kaart van de bevolkingsdichtheid, maar wel van de verdeling der bevolking per gemeente; zij biedt *absolute gegevens* — het aantal inwoners — en geen betrekkelijke waarden of dichtheden (1). Zij werd opgemaakt naar de Algemene Volkstelling van 1947 (2).

Zonder twijfel kan men op deze kaart, soms op treffende wijze, de grote trekken ontwaren van 's lands indeling, zoals deze reeds te voorschijn komt in de kaart der bevolkingsdichtheid op Blad 21 (3).

Inderdaad, een eerste oogslag is voldoende om zich te vergewissen van de tegenstelling, die er bestaat tussen de gedeelten van ons land resp. gelegen ten N. en ten Z. van de Samber-Maas-Vesdergleuf.

In het noordelijk gebied vallen vooreerst de grote stedelijke agglomeraties op (Brussel, Antwerpen, Gent, enz.), met hun talrijke en belangrijke gemeenten. Verder dient de rol aangestipt, die zekere valleien spelen, maar hier komt een grote verscheidenheid voor, wat betreft het aantal en het belang der gemeenten, die erin gelegen zijn (Leie en Mandel, Schelde, Dender, Zenne, Nete, Demer, Dijle, Rupel, Beneden-Maas,...). Ten slotte kan men op duidelijke wijze andere regionale schakeringen waarnemen, die over het algemeen vooral tot uiting komen door het contrast tussen de lage delen van het land — met meestal aanzienlijke en betrekkelijk weinig talrijke gemeenten — en de hoger gelegen gebieden, waar kleine gemeenten, soms in zeer groot aantal, overheersen. Deze tegenstelling stemt verre van altijd overeen met de gegevens van de kaart der bevolkingsdichtheid op Blad 21. Vandaar dan ook de belangstelling, die gewekt wordt door de kaart op Blad 22, waarin de verdeling van de bevolking van uit een gans ander oogpunt beschouwd wordt.

(1) Een dergelijke, weinig bekend gebleven kaart, werd reeds gepubliceerd in 1939 (O. TULIPPE, Une carte des communes belges. *Bull. de la Société Royale Belge de Géographie*, deel 63, 1939, blz. 41-49 en *Trav. du Cercle des Géographes liégeois*, afl. 44, Luik, 1939) en onlangs in *Les Cahiers d'Urbanisme*, 10 en 17.

(2) NATIONAAL INSTITUUT VOOR DE STATISTIEK (N.I.S.), Algemene Volks-, Nijverheids- en Handelstelling op 31 december 1947, Brussel, 1949, deel I.

(3) M.E. DUMONT, Atlas van België. Blad 21. Bevolkingsdichtheid. *Nationaal Comité voor Aardrijkskunde*, Brussel, 1955. — Zie ook C. MERTENS, La répartition de la population sur le territoire belge. *Etude de démographie sociale*, Leuven, 1946.

Het nijverheidsbekken van Hene-Samber-Maas-Vesder tekent zich hier ook duidelijk af, door zijn opeenhoping van industriële agglomeraties (Borinage, Centrum, Charleroi, Luik en Verviers). De structuur is schijnbaar overal dezelfde, maar in feite verschilt ze naargelang van de gebieden. Plaatselijk kan de concentratie ook onderbroken zijn, zoals tussen de Borinage en het Centrum, ofwel zich voordoen als een lang uitgerekte strook, zoals langs de Beneden-Samber en de Maas in het Naamse. Klaarblijkelijk bestaat echter steeds een nauw verband met de dichtheid der industriebedrijven.

Ten Z. van de nijverheidsgordel, wordt het hooggelegen gedeelte van België, met zijn geringe en zelfs zeer geringe bevolkingsdichtheid, gekenmerkt door de aanwezigheid van zeldzame landelijke gemeenten, die hier klein, elders daarentegen opvallend groot zijn. Eens te meer merkt men hier op, dat de regionale tegenstellingen volstrekt niet samenvallen met die, welke de kaart der bevolkingsdichtheden vertoont.

Een eerste blik op de kaart van Blad 22 leert ons dus, dat het demografisch verschijnsel, waarop onze aandacht gevestigd is, er op een oorspronkelijke wijze tot uiting komt; deze uitdrukkingwijze wijkt ten zeerste af van deze der bevolkingsdichtheidskaart en brengt een ver doorgedreven regionale afwisseling aan 't licht, die er ons onvermijdelijk toe aanspoort de diverse gebiedsonderverdelingen en, indien mogelijk, de verscheidene aardrijkskundige streken één voor één te bestuderen.

* * *

Enige opmerkingen vooraleer tot deze analyse over te gaan.

Vooreerst moeten we beklemtonen, dat het uitzicht van de kaart vooral beïnvloed wordt door de oppervlakten, die de gemeenten beslaan. Deze uitgestrektheden zouden gans anders kunnen zijn en het hier gestelde probleem is, bijgevolg, afhankelijk van de grootte der gemeenten (zoals trouwens ook voor de kaart der dichtheden). Feitelijk wordt men er enigzins toe gebracht dezelfde toelichting op te stellen als voor Blad 52 (Administratieve kaart), maar toch niet helemaal, vermits de administratieve kaart de oplossing van andere vraagstukken vergt, zoals die van het verloop der grenzen, van de verspreiding der gemeentelijke oppervlakten in verband met de fysische basis, enz.

Hoe dan ook, vermits deze oppervlakten nu eenmaal zó zijn, dient men aan te nemen, dat twee gemeenten, met een zelfde uitgestrektheid, nochtans een zeer uiteenlopend bevolkingscijfer kunnen bezitten. Onze kaart — die dus ook een bevolkingskaart is, maar van bijzondere aard — stelt duidelijk op de voorgrond, wat men een « administratief feit » zou kunnen noemen, dat van overwegend practisch belang is in een land, waar de gemeentelijke autonomie onaantastbaar blijft.

Deze kaart vertoont dus merkwaardige regionale differentiëringen, die misschien niet altijd de weerspiegeling of het gevolg zijn van de regionale onderscheiden in de grootheidsklassen der gemeenten, hetgeen stellig tot de waarde van dit kartografisch document bijdraagt.

Groter echter zou haar belang nog zijn, indien het mogelijk was geweest ze te tekenen, niet per gemeente, maar per bewoonde plaats in iedere gemeente. De kaart zou dan zelfs belangwekkender zijn dan die van de bevolkingsdichtheid, vermits deze laatste slechts steunen kan op de totale oppervlakte der gemeenten. Jammer genoeg kan ze in ons land niet verwezenlijkt worden, aangezien de statistieken betreffende de Belgische bevolking geenszins per bewoonde plaats verzameld worden en bijgevolg ook niet gepubliceerd worden.

Een laatste waarschuwing : daar onze kaart geen bevolkingsdichtheden voorstelt, kan er geen sprake van zijn de toelichting bij Blad 21 te herhalen. Toch zal het ons moeilijk vallen niet terloops een of ander punt van deze toelichting te vermelden.

* * *

Vlaanderen laat op de kaart duidelijk al zijn regionale schakeringen zien. Vooreerst valt de bijna ononderbroken reeks badplaatsen op, die zich uitstrekken langs de *kust*, op de smalle duingordel; buiten een grote stadskern (Oostende, 49.651 inw.), treft men er verscheidene grote gemeenten aan (Blankenberge, 8.934 inw.; Knokke, 11.029 inw.; Heist, 7.423 inw.; Nieuwpoort, 5.062 inw., enz.).

Achter deze kuststrook, vertoont de *Polderstreek* een gans ander uitzicht. In deze 10 à 15 kilometer brede en weinig bevolkte zone, liggen talrijke gemeenten die echter op demografisch gebied slechts weinig belang hebben : meestal zijn er minder dan 1.000 inwoners en in enkele gevallen minder dan 250 en zelfs 100 (Zoutenaai, 28 inw.). Een uitzondering bieden de oude steden Veurne (7.626 inw.) en Diksmuide (3.548 inw.). Dit demografisch kenmerk, eigen aan de Polderstreek, vindt men ook terug in de polder van Assenede, in het N. van Oost-Vlaanderen.

Indien we voorlopig afzien van het bijzonder karakter der grote valleien, waarover we het hierboven reeds hadden, dan merken we dadelijk op, dat de kaart in *Binnen-Vlaanderen* de tegenstelling doet uitkomen tussen *zandig Vlaanderen* ten N. van de lijn Poperinge-Ieper-Gavere-Aalst en de *zandig-lemige overgangsstreek* ten Z. ervan; dit contrast komt niet te voorschijn — of tenminste niet in dezelfde mate, verre van daar! — in de kaart der bevolkingsdichtheid, want men bespeurt er op het platteland, aan beide zijden van de grenslijn, gelijkmatige dichtheden van 100 à 200 inwoners per km². Ten N. ontwaart men weinig talrijke, maar belangrijke gemeenten. Weliswaar bevindt men zich hier in een gebied van verspreide bewoning (1), zodat het werkelijk belang der woonkernen niet overeenkomt met de hoge cijfers, die er aangegeven zijn voor de landelijke gemeenten; deze cijfers schommelen inderdaad, in 't algemeen, tussen 5.000 en 10.000 inwoners (Maldegem, 12.550 inw.; Meulebeke, 10.127 inw.; Ardooi, 7.096 inw.; Aalter, 7.114 inw., enz.).

Verscheidene stedelijke centra — de grote agglomeraties buiten beschouwing gelaten — vertonen in scherpe mate dit eigenaardig karakter van zandig Vlaanderen (Sint-Niklaas, 43.995 inw.; Lokeren, 25.492 inw.; Tielt, 12.954 inw.; Ieper, 17.052 inw.; Eeklo, 16.903 inw.; Wetteren, 19.370 inw.; Poperinge, 12.405 inw.; Torhout, 12.223 inw., enz.). Deze centra zijn vooral belangrijk in het O., voornamelijk naar het midden toe van de driehoek Gent-Antwerpen-Brussel; hier kan de bevolking 20.000 tot 50.000 inwoners bereiken (Sint-Niklaas, Lokeren, Aalst, 41.960 inw.). Daarenboven vormt Brugge (52.748 inw.), met de vier omliggende gemeenten Sint-Andries, Sint-Michiels, Assebroek en Sint-Kruis, een werkelijke stadsagglomeratie van 80.000 inwoners. En Gent behoort zelfs tot de vijf of zes grote stedelijke agglomeraties, die in België voorkomen; met 228.000 inwoners, is ze echter de minst bevolkte en ze komt aldus ver te staan achter de grote volksopiepingen van Brussel, Antwerpen, Luik en Charleroi.

Samen met C. MERTENS (2), zijn we geneigd het overblijvend gedeelte van de driehoek Gent-Antwerpen-Brussel aan oostelijk zandig Vlaanderen te hechten. Aantal en belang der gemeenten zijn hier groter. Men treft er, buiten de valleien, enkele aanzienlijke gemeenten aan met 10.000 à 20.000 inwoners, zowel in de richting van Antwerpen als op de zoom van de Brusselse agglomeratie; bovendien stelt men een levendige stedelijke bloei vast, die door de aanwezigheid van een merklijk aantal gemeenten met 20.000 à 100.00 inwoners tot uiting komt.

Het zuidelijk deel van Binnen-Vlaanderen, of *zandig-lemig Vlaanderen*, ziet er op de kaart gans anders uit, tenminste buiten de grote valleien. Wat de dichtheid der bevolking

(1) M. A. LEFEVRE, *L'habitat rural en Belgique*, Luik, 1927, blz. 29. Zie ook F. DUSSART, *Geographie der ländlichen Siedlungsformen in Belgien und Luxemburg. Geographische Rundschau*, IX, 1957, blz. 16.

(2) *Op. cit.*, blz. 18.

betreft, lijkt dit gebied ten zeerste op zandig Vlaanderen, maar daartegenover staat — het feit is vooral duidelijk zichtbaar tussen Dender en Schelde, en ook in zwakkere mate ten Z. van Ieper — dat hier bijzonder talrijke gemeenten aangetroffen worden en dat hun bevolking, in 't algemeen, de 1.000 zielen ietwat overschrijdt. Op deze eigenaardigheid van die landstreek dient nadruk gelegd : aldus wordt een gebied begrensd, dat reeds in menig ander opzicht — en vooral tussen de Dender en de Schelde — een eigen geografische persoonlijkheid bezit, vermits de verspreide nederzettingenvorm, in de merkwaardige gedaante van onregelmatig langs de wegen geschaarde woningen (1), geenszins het voorkomen van open akkers uitsluit (2).

Aan de zuidrand van dit laatste gewest, in het heuvelland van Ronse-Geraardsbergen, vertoont de kaart een gans ander uitzicht, wegens het bestaan van drie belangrijke gemeenten, t. w. Ronse (25.924 inw.), Elzele (4.444 inw.) en Vloesberg (3.465 inw.).

Ten slotte, een paar opmerkingen betreffende de *valleien* van Binnen-Vlaanderen. Daaronder trekken wel het meest de aandacht op de kaart, het Leiedal, met de erbij horende Mandelvallei. Langs de Leie worden de gemeenten hoe langer hoe belangrijker in stroomafwaartse richting tot Kortrijk (39.810 inw.), waarna men een teruggang waarneemt, hoofdzakelijk vanaf Waregem (13.024 inw.). Het is een aaneenschakeling van volkrijke gemeenten, met 5.000 à 15.000 inwoners en zelfs meer, b.v. Menen (22.039 inw.). De Mandelvallei vertoont ongeveer hetzelfde beeld, alhoewel op kleinere schaal; men treft er Roeselare aan (31.839 inw.) en een paar gemeenten met 10.000 à 15.000 inwoners onmiddellijk stroomafwaarts van deze stad. Aan dit valleiencomplex dienen Moeskroen (36.354 inw.) en omliggende gemeenten gevoegd. Het geheel ligt in een vierkant besloten, waarvan de toppunten zijn : Roeselare, Waregem, Moeskroen, Waasten (of Armentières); het betreft hier een gebied van textielnijverheid (vooral vlas) en grensarbeiders, waar het platteland — ook buiten de valleien — zeer dicht bewoond is en de gemeenten ongeveer van hetzelfde type zijn als in zandig Vlaanderen, t.t.z. minder talrijk en belangrijker dan in zandig-lemig Vlaanderen.

In de Scheldevallei is het gemiddeld bevolkingscijfer der gemeenten stroomopwaarts van Gent lager dan stroomafwaarts. Vergeleken met het Beneden-Leiedal, is stroomopwaarts het gemiddelde tamelijk onbeduidend; slechts Oudenaarde, met 6.632 inwoners, kan er ten hoogste als stad doorgaan. Stroomafwaarts, integendeel, treden, zoals reeds gezegd, de talrijke en aanzienlijke gemeenten op van de driehoek Gent-Antwerpen-Brussel. Veel beter dan de Scheldevallei in de omgeving van Oudenaarde, tekent zich het Denderdal af, met een rij bewoonde plaatsen van afwisselende grootte, hier en daar afgebakend door een belangrijke gemeente : buiten het reeds vernoemde Aalst, Ninove (11.146 inw.) en Geraardsbergen (11.268 inw.) in Vlaanderen, en dan verder in Henegouwen, Lessen (9.931 inw.), Aat (10.296 inw.) en Leuze (6.548 inw.).

Kortom, ondanks al zijn schakeringen, vertoont Binnen-Vlaanderen op onze kaart een zeer oorspronkelijk karakter.

Afgezien van de Antwerpse agglomeratie ten W. en van het Maasland ten O., vinden we in de *Kempen* de tegenstelling terug, die we ontwaard hebben tussen het N. en het Z. van Binnen-Vlaanderen. Ten N. van de lijn Antwerpen-Hasselt treft men slechts weinig gemeenten aan en ze zijn er soms zelfs zeer dun gezaaid; ondanks grote onderscheiden is de bevolking er nochtans, in 't algemeen, aanzienlijk. Genk (33.858 inw.), een belangrijk mijncentrum, ligt afgezonderd te midden van een grote lege ruimte.

(1) M. A. LEFEVRE, *op. cit.*, blz. 20.

(2) O. TULIPPE, Introduction à l'étude des paysages ruraux. *Tijdschr. van de Belg. Vereniging voor Aardrijksk. Studies*, deel XII, 1942, blz. 1-24.

In tegenstelling met dit uitgestrekt typisch Kempisch gebied, bevat het Z.W. van de provincie Antwerpen — of Verbeterde Kempen — een groter aantal, vrij sterk bevolkte landelijke gemeenten. In deze landstreek vooral kan men van onze kaart, zoals in Vlaanderen — maar een weinig minder duidelijk misschien — de loop der valleien aflezen, dank zij een opeenvolging van bewoonde centra, waaronder de meest aanzienlijke van deze streek : Lier (28.982 inw.) en Duffel (12.003 inw.) aan de Beneden-Nete, Boom (19.614 inw.) aan de Rupel, Mechelen (60.288 inw.) aan de Dijle. De Maasvallei (of Maasland) tekent zich ook tamelijk goed af, alsook het Demerdal met zijn stedelijke centra Aarschot (10.589 inw.), Diest (8.834 inw.) en Hasselt (29.229 inw.).

De *Antwerpse agglomeratie* (587.175 inw.), die de tweede rang bekleedt in België, wijkt door haar gans bijzondere geografische verbreiding en door haar minder symmetrische verdeling, merklijk af van de andere grote stedelijke agglomeraties. Inderdaad, doordat haar uitbreiding belemmerd wordt ten W. door de Schelde en ten N. door de dokken en haveninstallaties, heeft ze de vorm aangenomen van een sector, waarin de stad Antwerpen (263.412 inw.) en haar oostelijke en zuidelijke voorsteden liggen : deze laatste zijn aanzienlijke gemeenten, die, in het zuidelijk deel vooral, een industrieel karakter bieden (Hoboken, 31.725 inw.; Wilrijk, 26.150 inw.); elders daarentegen bestaan ze eerder in woonwijken (Berchem, 45.401 inw.; Merksem, 29.139 inw., enz.).

Meer naar het Z. toe, in de oostelijke verlenging van zandig-lemig Vlaanderen, strekken zich een reeks overgangsgebieden uit, die een *gemengde streek* vormen tussen de zand- en leemzones; men onderscheidt er Klein-Brabant, de Brabantse Kempen, het Hageland en Limburgs Haspengouw. In afwisselende, maar in oostelijke richting steeds toenemende mate, kan men er de kenmerken terugvinden van zandig-lemig Vlaanderen en vooral die van Tussen-Schelde-en-Dender, t.w. gemeenten in grote getale en oostwaarts steeds talrijker, maar ook steeds minder bevolkt. In Limburg treedt dan ook het uitzicht op, dat we als typisch Haspengouws kunnen bestempelen, wat trouwens gepaard gaat met een algemene vermindering van de bevolkingsdichtheid, van W. naar O., in deze overgangsstreek.

In de *leemgebieden*, waar we voorlopig de voornaamste valleien en de industriële zone buiten beschouwing laten, geeft de kaart niet de minste eenvormigheid aan. Het meest valt op, dat men in *Haspengouw* — zowel in Luiks als in Naams en zelfs Brabants Haspengouw — enerzijds de meest talrijke en anderzijds de minst belangrijke gemeenten aantreft van gans België. Het zielental overtreft 1.000 inwoners niet, en blijft in 50 % der gevallen onder 500, en in een vijftiental gemeenten zelfs onder 250. Hetzelfde karakter vertoont de kleine driehoek, met Haspengouwse kenmerken, ten N.W. van het Land van Herve. De noordergrens van het gebied wordt afgebakend door de enige werkelijk Haspengouwse steden : Tongeren (13.358 inw.), Sint-Truiden (19.020 inw.) en Tienen (22.383 inw.).

Ondanks de meestal zwakkere bevolkingsdichtheid, bieden de plattelandsgedeelten van de *Henegouwse streek*, tussen de twee Denders en tussen de Schelde en de Boven-Zenne, het uitzicht, dat zo kenschetsend is voor Haspengouw. Hetzelfde kan gezegd worden van het Haut-Pays (Land van Quévy-Givry), ten Z. van het industriebekken, en van de landstreken benoorden en bezuiden Thuin (Thudinie Septentrionale en Thudinie Méridionale), al dient ook opgemerkt te worden, dat, hoewel ten Z. van deze stad de gemeenten niet belangrijker zijn dan in Haspengouw, ze er niettemin schaarser zijn.

In tegenstelling met deze landelijke gebieden op de leemgronden, bezitten het *Brabants plateau* en de erbij aansluitende Henegouwse delen van de bekkens der Boven-Zenne en der Boven-Dijle (Land van Zinnik-Fleurus) slechts voor de helft minder gemeenten, maar deze bereiken er gewoonlijk een hoger bevolkingscijfer. Het onderscheid wordt nog versterkt door de aanwezigheid van enkele kleine steden en sterk bevolkte gemeenten, t.w. Zinnik

(10.345 inw.), Nijvel (11.929 inw.), 's-Gravenbrakel (10.040 inw.), Halle (17.475 inw.), Waver (8.170 inw.), enz. Er dient op gewezen, dat het eigenaardig uitzicht van de kaart in dit gedeelte overeenstemt met een grotere bevolkingsdichtheid.

Eens te meer komen de *rivierdalen* duidelijk uit op de kaart; niet overal echter even scherp. Het best treedt het Zennedal op de voorgrond, vooral in Brabant, waar de industrialisatie steeds toeneemt naarmate men Brussel nadert. Enigszins minder uitgesproken laat zich de invloed gelden van de Dijle, ondanks de stadjes en vlekken Waver, Genepiën en Court-Saint-Etienne, en van de Gete met Hoegaarden (5.508 inw.), Geldenaken (4.141 inw.) en Tienen (22.383 inw.). Hetzelfde kan gezegd worden van de Scheldevallei, die een gelijkaardig uitzicht biedt als in Vlaanderen stroomopwaarts van Gent, alhoewel Doornik (32.221 inw.) en Antoing (3.477 inw.) er gewis meer in 't oog vallen dan Oudenaarde (6.632 inw.). Zoals reeds vermeld, wordt de dalbodem van de twee Denders afgebakend door ingeslapen stadjes : Aat (10.296 inw.), Lessen (9.931 inw.) en Leuze (6.548 inw.), wat ook met de Samber stroomopwaarts van het bekken van Charleroi het geval is. Ten slotte moeten we gewag maken van de met talrijke en aanzienlijke plaatsen voorziene grensstrook, die zich van de middenloop van de Leie tot aan de Samber, in het Doornikse, in de streken van Quiévrain en Erquelinnes en ook — maar hier op bescheidener wijze — in het Haut-Pays van Henegouwen uitstrekt.

Tegen deze achtergrond van de landelijke en kleinsteedse leemzone, steken de *grootsteedse en industriële agglomeraties* krachtig af.

In de eerste plaats *Brussel* en zijn negentien voorsteden (1), die een totale bevolking tellen van bijna één miljoen inwoners; in twee gemeenten, Brussel en Schaarbeek, overtreft het bevolkingstal 100.000 inwoners; elders schommelt het tussen 11.000 en 64.000, waarbij men een geleidelijke vermindering kan ontwaren van het centrum uit naar de buitenrand.

Dit indrukwekkende geheel schaart zich op vrij regelmatige wijze rond de door de singels begrensde, vijfhoekige, oude stadskern van Brussel; de uitbreiding is echter enigermate geringer in westelijke richting.

Dank zij zijn voorsteden, ligt Leuven (36.640 inw.) te midden van een stedelijke agglomeratie van 67.322 inwoners.

Ten slotte liggen de verschillende *nijverheidsbekkens* van de Hene-Samber-Vesderlijn over een brede zone verspreid, die de industriële agglomeraties van de Borinage, Charleroi, de Beneden-Samber, Luik en Verviers omvat. Alhoewel deze agglomeraties steeds uit aanzienlijke gemeenten met 10.000 à 20.000 en zelfs 30.000 inwoners bestaan, bezit ieder der zo even vermelde geografische onderdelen zijn eigen, door de kaart duidelijk weergegeven kenmerken.

Ten W. ligt, goed afgezonderd, de *Borinage* : een opstapeling van een twaalfstal aanzienlijke, aaneengesloten gemeenten van 10.000 à 20.000 inwoners, in de hoek gevormd, ten Z.W. van Bergen, door de middaglijn over deze stad en het kanaal van Bergen naar Condé. Nergens — noch ten Z. noch zelfs ten W. — komt ze in aanraking met de Franse grens. In 't geheel leven er 150.000 mensen, maar geen enkele stad, of meer op de voorgrond tredende kern, komt er voor, te meer daar Bergen (25.661 inw.), hoewel bestuurscentrum, in feite buiten de Borinage ligt. Daarentegen is men overeengekomen ook bij deze streek de industriële strook te rekenen benoorden het genoemd kanaal, vanaf Baudour tot Hensies; echter liggen de gemeenten er dunner verspreid en doorgaans tellen ze er ook minder inwoners (Baudour, 4.745 inw.).

(1) Naar N.I.S., Algemene Volkstelling 1947, deel I, blz. 205.

Ten O. van Bergen, na een ruimte met zeer beperkte industriële bedrijvigheid, vangt het *Centrum* aan (ongeveer 100.000 inw.). Dit blijkt een lossere gebouwde agglomeratie te zijn, met gemeenten, die een geringer inwonertal bevatten dan in de Borinage (van 5.000 tot ten hoogste 10.000 inw.); ze liggen rond La Louvière (21.589 inw.) geschaard, een centrum, dat niettegenstaande zekere stedelijke functies, toch niet als een werkelijke stad kan doorgaan.

Het plateau van Anderlues voorbij, bereikt men, bijna zonder overgang, het *land van Charleroi*, een nijverheidsgebied met bijna 350.000 inwoners. Het gaat hier om een werkelijk halfstedse agglomeratie, met Charleroi (25.894 inw.) als middelpunt, en eromheen een brede gordel met een tiental belangrijke, met de stad samengegroeide gemeenten, die elk van 10.000 tot 20.000 zielen tellen. Deze dichte kern is omgeven door een krans van gemeenten van zeer uiteenlopend belang, waar de bevolking kan klimmen van 5.000 tot 20.000 en zelfs meer inwoners; ze verwezenlijken hier, zoals in de drie andere bekken, wat men reeds een *losse agglomeratie* heeft genoemd.

In het gebied van de *Beneden-Samber* liggen langs de rivier, op min of meer grote afstand van elkaar, een rij nog vrij aanzienlijke gemeenten. Vervolgens komt Namen (31.444 inw.), een administratief en ook ietwat industrieel centrum, dat met zijn voorsteden een kleine agglomeratie van 54.919 inwoners vormt.

Stroomafwaarts verkrijgt het Maasdal een steeds sterker uitgesproken industrieel karakter, naarmate men het Luikse nadert. De gemeenten volgen elkaar op, eerst op de linker-, dan op de rechteroever, en voorbij de provinciegrens op beide oevers in dubbele en zelfs driedubbele rijen. Tevens nemen de gemeenten steeds toe wat hun belangrijkheid betreft, terwijl ook de kleine stadsagglomeraties van Hoei (13.124 inw.) en Andenne (7.877 inw.) niet over het hoofd moeten worden gezien.

Bij Flémalle-Haute treedt men in het eigenlijk *Luiks industrieel gebied*, een massieve blok van 40 à 50 gemeenten, die de Henegouwse inwonertal overtreffen en samen bijna een half miljoen mensen groeperen. Men kan er verscheidene delen onderscheiden. Vooreerst een belangrijke stedelijke agglomeratie, bestaande uit Luik (156.208 inw.), een voornaam administratief, industrieel, economisch en cultureel centrum, en de ermee samengegroeide omliggende gemeenten (Bressoux, Grivegnée, Angleur, Herstal); alles bijeen, telt men er 240.000 inwoners. Er omheen, een ring met een aantal gemeenten, die in hun structuur aan die van het Land van Charleroi herinneren, met 110.000 inwoners, en waaronder we, naast de voornaamste plaats Seraing (42.292 inw.), Ougrée, Tilleur, Jemeppe en de twee Flémalles dienen te vermelden. Tenslotte treft men in de valleitjes, die de Haspengouwse plateaurand insnijden, en enigszins ook daar waar de daaltjes van het Land van Herve zich in het Maasdal openen, een buitenkrans aan van spaarzamer verspreide en minder belangrijke gemeenten, met ongeveer 50.000 inwoners, en die, zoals in Henegouwen, lossere met elkaar samenhangen.

Ten slotte dient de *agglomeratie van Verviers* aangehaald, die benevens Verviers (40.673 inw.) en de er onmiddellijk omheen liggende woonwijken, een aantal industriële voorsteden omvat, zodat hier 77.567 mensen samenleven.

Ten Z. van de Samber-Maas-Vesdergleuf, in een gebied waar de bevolking slechts dun gezaaid is, verschijnen op onze kaart tegenstellingen, die geen verband vertonen met de variaties, die voorkomen in de bevolkingsdichtheidkaart van Blad 21 van deze Atlas.

Zo kan men opmerken in de *Condruische streek* — zowel in eigenlijk Condruz als in het gedeelte dat tussen de Samber en de Maas ligt — dat de verdeling, die de kaart aangeeft, zeer veel gelijkenis vertoont met die in Haspengouw wat de belangrijkheid der gemeenten betreft; maar deze zijn er veel zeldzamer dan in Haspengouw (50 % minder en zelfs nog minder op zekere plaatsen). Dit beeld ondergaat echter wijzigingen langs de

rand van de industriële gordel in de Marlagne en in de Condruische Ardennen, alsook in oostelijk Condroz, ten O. van de Ourthe, waar de gemeenten nog minder talrijk zijn, maar daarentegen aanzienlijker.

In het *weilandgebied van Herve*, kan hetzelfde uitzicht waargenomen worden als in oostelijk Condroz, bij tamelijk gelijkaardige bevolkingsdichtheden, maar bij daarentegen gans uiteenlopende nederzettingstypen : totale verspreiding der woonhuizen in het Land van Herve, hoofdzakelijk concentratie in dorpen en gehuchten in Condroz.

De *Famenne* en het *Veen* van Tussen-Samber-en-Maas tonen geen merkbaar verschil ten opzichte van de Condruische streek, alhoewel de bevolkingsdichtheid er, over 't algemeen, lager is. Maar de kalksteenstrook, die deze twee streken in het Z. afzoomt, is duidelijk zichtbaar op de kaart, wegens een lange sliert van dichter bij elkaar gelegen en meer bevolkte gemeenten; vooral in het westelijk gedeelte, in de omgeving van Chimay en Couvin, is dit het geval.

In dit noordelijk deel van Hoog-België, worden een aantal valleien min of meer scherp afgepaald door meer belangrijke gemeenten : b.v. het Maasdal, tussen de Franse grens en Namen, en de Beneden-Ourthevallei.

Wat de *Ardennen* betreft, dit gewest vertoont een schrille tegenstelling met de Condruische streek. De gemeenten zijn er tweemaal minder talrijk, maar het inwonertal gemiddeld ook tweemaal hoger, meestal boven 500 en dikwijls ook tussen 1.000 en 2.500. Nochtans doet zich in de Naamse Ardennen, en in 't bijzonder in de buurt van Gedinne, een verdeling voor in talrijke kleine gemeenten, die aan de versnippering in Condroz doet denken; weshalve dit gebied een afzonderlijk uitzicht vertoont, dat geheel en al verschilt van de overige Ardennen, terwijl bevolkingsdichtheid en nederzettingvorm nochtans geen de minste afwijking laten zien. Aandacht zij nog geschonken aan de grote lege ruimten in de kaart, die aan de Hoge Venen en aan zekere grote wouduitgestrektheden rond Saint-Hubert beantwoorden.

In *Belgisch Lotharingen* kunnen de gemeenten met die der Ardennen vergeleken worden, wat hun belangrijkheid aangaat; maar ze zijn er enigszins talrijker, en eigenaardig is hun systematische ligging in de subsequeute depressies aan de voet der cuesta's.

Om te eindigen vestigen we de aandacht erop, dat in het hoge deel van ons land het stedelijk leven slechts zwakjes vertegenwoordigd is door een zevental plaatsen, die soms eerder grote vlekken zijn dan werkelijke steden : Aarlen (11.180 inw.), Spa (9.002 inw.), Dinant (7.046 inw.), Ciney (6.128 inw.), Theux (5.271 inw.), Malmédy (5.391 inw.) en Athus (5.550 inw.). Enkele andere plaatsen, die nog minder bevolkt zijn, maar niettemin steden genoemd worden, kunnen eraan toegevoegd worden, zoals Chimay, Philippeville, Stavelot, Bastenaken, Neufchâteau, enz., met 1.000 à 5.000 inwoners.

* * *

Deze analyse der kaart geeft aanleiding tot een zeker aantal overwegingen van algemeen belang.

Indien hier en daar de verbreiding der bevolking per gemeente een weerspiegeling is van de spreiding der dichtheden, dan valt het op, dat er elders vrij dikwijls niet de minste betrekking bestaat met deze spreiding : daar waar dezelfde dichtheden voorkomen, kunnen, naar gelang van de plaatsen op de kaart, de uitzichten gans verschillen, terwijl anderzijds een eenvormig aspect er met zeer uiteenlopende dichtheden kan overeenkomen. Evenmin is onze kaart een weerschijs, of een weergave op oorspronkelijke wijze, van de — in 't bijzonder landelijke — occupatievormen.

Het ligt dan ook voor de hand, dat indien in zekere gevallen, bij de verklaring van onze kaart, beroep moet worden gedaan op de toelichtingen bij de kaarten der bevolkingsdichtheden en der nederzettingvormen, in zeer veel andere omstandigheden op andere argumenten dient gesteund te worden.

De uitlegging der feiten, die door onze kaart in 't licht gesteld worden — zoals trouwens ook voor de kaarten der bevolkingsdichtheden en der occupatievormen — is een uiterst moeilijke taak. Immers, er treden zoveel tegenstrijdige factoren op, vooral in een land, dat zo dicht bevolkt en economisch zo ontwikkeld is als België.

Deze uitlegging vergt overigens een teruggang in het verleden, ten einde de verschillende fases, die tot de huidige toestand geleid hebben, te reconstrueren : een onderzoek, dat tot nu toe slechts in grote trekken geschetst werd, o.a. in Bladen 1 tot 3 van de *Atlas van de Nationale Survey*, uitgegeven door het Bestuur van de Stedebouw.

Maar vooraleer met deze verklaring aan te vangen, kunnen andere vaststellingen gedaan worden op grond van loutere statistische gegevens. Want zoals ze zich voordoet, brengt de kaart zekere kenmerken te voorschijn, die gelden voor het *gehele Belgische grondgebied*. Verder wijst ze het bestaan aan van *regionale en plaatselijke* eigenaardigheden, die door geen andere kaart van de verspreiding der bevolking of van de nederzettingvormen weergegeven worden.

Inderdaad, men kan in de eerste plaats aanstippen, dat België een land is van vrij belangrijke gemeenten, zelfs op het platteland. Deze eigenaardige trek wordt reeds op theoretische wijze in het licht gesteld door het gemiddeld *aantal inwoners per gemeente* : vermits de 8.512.198 Belgen (1) over 2.670 gemeenten verdeeld zijn, bereikt de gemiddelde bevolking per gemeente 3.188, wat een hoog cijfer is ten opzichte van het gemiddelde in Frankrijk (1.150) en in Duitsland (1.850) (2). Naar de Census van 1957, tellen ongeveer acht tienden (79,98 %) der Belgische gemeenten meer dan 500 inwoners. Het aantal gemeenten, waar de bevolking onder 500 zielen daalt, bereikt nauwelijks 20 % (20,02 %); een vierde slechts van deze laatste (5,38 %) telt er minder dan 250.

Anderzijds zijn er in België vijf gemeenten met meer dan 100.000 inwoners (Antwerpen, 263.233; Brussel, 184.838; Schaarbeek, 123.671; Gent, 166.096; Luik, 156.208), tien met 100.000 à 50.000, negenendertig met 50.000 à 20.000, drieënnegentig met 20.000 à 10.000 en tweehonderd met 10.000 à 5.000. In 't geheel zijn de gemeenten met meer dan 5.000 inwoners ten getale van driehonderd zevenenveertig, wat 21,32 % van het totaal uitmaakt (of ook hetzelfde aantal ongeveer als dit der gemeenten met minder dan 500 inwoners). Daarentegen behelzen ze 5.339.726 inwoners of 62,73 % van de Belgische bevolking, tegen 174.451 inwoners of 2,04 % in de gemeenten met minder dan 500 zielen.

De gemeenten met minder dan 5.000 inwoners nemen bijna 40 % (37,27 %) van de Belgische bevolking op (3.172.469 zielen). Maar wat vooral belangstelling wekt op aardrijkskundig gebied, is de wijze waarop, zoals hierboven aangetoond, de gemeenten verdeeld liggen. In 't bijzonder bestaat, naast het begrip « gemeente », een meer essentieel geografisch begrip, nl. dat der hetzij stedelijke, hetzij industriële, hetzij losse, grote agglomeratie.

Aan hun bestaan, hun ligging en hun totale bevolking werd reeds elders aandacht gewijd. Indien we nu hun inwonerstal berekenen, lettend op hun werkelijke geografische verbreiding, dan kunnen we het volgend lijstje opmaken : de Brusselse agglomeratie (1.030.786 inw.), de Antwerpse (587.175 inw.), de Luikse (459.385 inw.), die van Charleroi

(1) N.I.S., Algemene Volkstelling 1947, deel I, blz. 179.

(2) Voor Nederland stijgt dit gemiddelde daarentegen tot 9.939, voor Italië tot 5.855.

(348.529 inw.), de Gentse (281.632 inw.), die van de Borinage (174.765 inw.), de Kortrijkse (207.237 inw.). Zodoende krijgen wij zeven agglomeraties met meer dan 100.000 inwoners (1).

Kleinere agglomeraties, die dit cijfer niet bereiken, zijn die van Verviers (84.742 inw.), Brugge (80.112 inw.), het Centrum (79.219 inw.), Mechelen (74.450 inw.), Leuven (67.322 inw.), Oostende (59.088 inw.) en Namen (52.180 inw.).

Wel te verstaan kunnen al deze cijfers, die meestal steunen op de samenstelling der agglomeraties door het N.I.S., betwist worden en het is steeds mogelijk ze, na een onderzoek ter plaatse, te wijzigen. Ze hebben dus enkel en alleen voor doel een grootheidsgraad te verlenen aan geografische feiten, waarvan de juiste grenzen, in de kleinigheden, steeds het voorwerp van meningsverschillen kunnen zijn.

Wat nu het *aantal gemeenten* betreft, daar 's lands oppervlakte 30.507 km² bedraagt en onderverdeeld wordt in 2.670 gemeenten (2), beloopt de theoretische gemiddelde oppervlakte der Belgische gemeenten 1.145 ha. Op grond daarvan kunnen we verklaren, dat ons land gekenmerkt wordt door tamelijk bevolkte, maar weinig uitgestrekte gemeenten. Maar naar gelang van de gewesten, komen zeer grote onderscheiden voor in de gemeentelijke oppervlakten, zoals blijkt uit de studie van het verschijnsel in elke streek afzonderlijk, en vervolgens aan de hand van elk topografisch kaartblad in iedere streek. Er zijn gedeelten, waar men honderd à honderd twintig gemeenten kan tellen per kaartblad der topografische kaart van 1/40.000 of 640 km² ongeveer, d.i. een twintigtal gemeenten per 100 km². Dit kan waargenomen worden, niet alleen in de nijverheidsbekkens van de Hene-Samber-Maasgleuf en de grootstedse gebieden, maar ook in bijna uitsluitend plattelandsgewesten, zoals Haspengouw, Tussen-Dender-en-Schelde en het Doornikse. Andere streken, integendeel, bevatten slechts vijftientwintig gemeenten per kaartblad, d.i. vier à vijf per 100 km², zoals de Kempen en de Ardennen, die bij uitstek gebieden zijn met uitgestrekte gemeenten. Eindelijk nemen andere geografische eenheden tussen deze uiterste gevallen plaats, zoals Condroz, zandig Vlaanderen en het Brabants-Henegouws plateau, die een vijftigtal gemeenten per kaartblad of zeven à acht per 100 km² tellen, terwijl er in de Polders, in de Henegouwse streek rond Aat en in het Haut-Pays tachtig per kaartblad of twaalf à dertien per 100 km² voorkomen.

Het valt licht te begrijpen, ten minste wat de landelijke delen van ons land betreft, dat daar waar de gemeenten talrijk zijn hun oppervlakte en hun bevolking noodzakelijkerwijze gering zijn en omgekeerd. Overtuigende voorbeelden ontbreken niet op onze kaart; men kan het trouwens logisch verwachten.

En toch blijkt deze regel dikwijls weerlegd door de feiten, die waargenomen worden op onze kaart, wat eens te meer het origineel karakter ervan bewijst.

Zo vertonen Haspengouw en zandig Vlaanderen, bij een nagenoeg gelijke bevolking, resp. ongeveer honderd vijftientwintig en veertig à vijftig gemeenten per kaartblad van 1/40.000. Hetzelfde geldt voor Condroz en voor de Kempen : bij een zelfde aantal bewoners per kaartblad, behelst eerstgenoemde streek tweemaal meer gemeenten dan de tweede.

Anderzijds hebben het Brabants-Henegouws plateau, zandig Vlaanderen en Condroz nagenoeg hetzelfde aantal gemeenten per kaartblad. Niettemin zijn er viermaal zoveel inwoners in de eerste streek als in de derde, en in de tweede driemaal zoveel. Men kan een dergelijke opmerking maken in verband met Haspengouw en Tussen-Dender-en-Schelde : hetzelfde aantal gemeenten ongeveer per kaartblad in beide gevallen (iets meer nochtans

(1) Dit lijstje kan zich anders voordoen naar gelang van de gemeenten, die beschouwd worden als werkelijk deel uitmakend van deze agglomeraties. Aldus ziet het er als volgt uit, naar de Algemene Volkstelling 1947, deel I, blz. 205 : Brusselse (955.929 inw.), Antwerpse (584.395 inw.), Luikse (425.400 inw.) en Gentse (227.682 inw.) agglomeraties.

(2) Op het ogenblik van de Volkstelling van 1947.

in Haspengouw), maar een bevolking, die tweemaal hoger is in laatstgenoemde streek. Ten slotte kan — zonder het verschil in grootheidsgraad uit het oog te verliezen — een vergelijking in dezelfde zin gemaakt worden tussen de Ardennen en de Kempen.

* * *

Bijgevolg, hoe men ook onze kaart beschouwt, hetzij naar de numerieke gegevens, die erin voorkomen, hetzij naar de regionale onderscheiden, dikwijls brengt zij bepaalde trekken van de demografische structuur op de voorgrond, die op merkelijke wijze afwijken van die, welke in de kaart der bevolkingsdichtheden, Blad 21 van de Atlas, tot uiting komen. We zeggen dikwijls, maar niet noodzakelijkerwijze! Want de administratieve indelingen, b.v. bij gelijksoortige nederzettingvormen of gelijkmatige bevolkingsverdelingen, kunnen tot valse gevolgtrekkingen leiden (b.v. in Haspengouw treft men, in 't algemeen, slechts één enkel dorp per gemeenten aan; in de Ardennen zijn er, behalve in de omgeving van Gedinne, steeds verscheidene gehuchten benevens het dorp).

De toelichting bij de kaart der bevolkingsdichtheden van Blad 21, kan ons behulpzaam zijn om bepaalde trekken te begrijpen, en wanneer deze zich voordoen, kunnen we volstaan met naar deze toelichting te verwijzen; maar in vele gevallen zal ze ons geen voldoening kunnen geven en onze kaart vergt dan haar eigen verklaring.

Deze verklaring kan hier slechts even aangeroerd worden, wegens de beperkte ruimte waarover we beschikken; maar ook omdat ze, zoals we zullen zien, problemen stelt, die tot nu toe noch op rechtstreekse wijze aangevat, noch grondig bestudeerd zijn geworden. Er blijft ons dan ook niets anders over, dan ons tevreden te stellen met het opwerpen van de vraagstukken in verband met zekere structuurtrekken.

We vangen aan met een eerste vraag. Zonder twijfel is het geoorloofd, bij de eerste aanblik van onze kaart, te onderstellen, dat het afwijkend beeld, dat ze geeft van dat der dichthedenkaart van Blad 21, heel eenvoudig dient toegeschreven te worden aan de grote afwisselingen in de *gemeente-oppervlakten*. B.v., indien voor twee gebieden met dezelfde uitgestrektheid en dezelfde totale bevolking (dus, op Blad 21, met dezelfde dichtheid) er in de ene tweemaal meer gemeenten voorkomen dan in de andere (en bijgevolg tweemaal minder inwoners in elke gemeente), dan is dit natuurlijk te danken aan de omstandigheid, dat de oppervlakte der gemeenten er slechts de helft bedraagt van die in het andere gebied. Indien al de bijzonderheden van deze kaart konden herleid worden tot het enige vraagpunt van de betrekkelijke waarden der bevolking per gemeente en der gemeentelijke oppervlakte, dan zou het werkelijk de moeite niet lonen zich in te spannen om een verklaring te geven van de naar de kaart gedane vaststellingen. We zouden ons met een verwijzing naar het commentaar van Blad 21 kunnen vergenoegen.

Vandaar dat we erop aangewezen zijn, in de eerste plaats, een onderzoek in te stellen nopens de oppervlakten der Belgische gemeenten; met andere woorden, een korte ontleding te maken van de kaart der Administratieve indelingen, opgemaakt door het Militair Geografisch Instituut (schaal 1/400.000, vroeger 1/320.000). Deze kaart hebben we vereenvoudigd door het uitwissen van alle namen en alle grenzen, die geen gemeentegrenzen zijn (*zie buitentekstplaat*).

Reeds op het eerste gezicht ontwaart men zeer grote tegenstellingen op deze kaart. We zijn zo vrij, zoals vroeger bij de beschouwing van de bevolking der gemeenten, alle statistische gegevens weg te laten, tenzij wanneer het hier en daar nodig mocht blijken enkele cijfers mede te delen, om beter het begrip « uitgestrektheid » in 't licht te stellen. Zo kan er hier ook geen sprake van zijn, uitleg te verschaffen over de kenmerken van deze kaart, aangezien de volledige beschrijving en verklaring behoren bij Blad 52, die de Administratieve indelingen aangeeft.

Een paar cijfers echter om de aandacht te vestigen. De oppervlakte der Belgische gemeenten schommelt tussen 11.418 ha. (Mol) (1) en 55 ha. (Warquignies en Groot-Loon). Tussen deze twee uitersten ligt een zeer afwisselende schaal van grootheden. De doorsnee-oppervlakte bedraagt 1.145 ha., maar er valt op te merken, dat in Oost-Vlaanderen, b.v., slechts honderd gemeenten boven dit gemiddelde liggen en daarentegen tweehonderd eronder, dus in de verhouding 1/3-2/3 (of 2/3 der gemeenten onder 1.000 ha.). In de provincie Luik treft men dezelfde verhouding aan : op driehonderd zeventig gemeenten, zijn er ongeveer honderd van meer dan 1.000 ha., tegen tweehonderd van minder dan 1.000 ha.

In Luxemburg is de verhouding omgekeerd : op tweehonderd dertig gemeenten hebben er honderd vijfentachtig een oppervlakte van meer dan 1.000 ha. (80 %) en slechts vijfenvierzig, of nauwelijks 20 %, zijn minder uitgestrekt.

De grote kenmerken van de kaart der administratieve indelingen zijn dus de volgende :

- 1° In de Polderstreek wijkt de oppervlakte der gemeenten, in 't algemeen, niet af van de gemiddelde, behalve in het W., waar ze dikwijls eronder blijft, terwijl de grootste bij de Nederlandse grens in het N.O. aangetroffen wordt;
- 2° De zandige zone van Torhout tot Genk — met uitzondering nochtans van het Z.W. van de provincie Antwerpen (of Verbeterde Kempen) en het Maasland met een strook grond, die aan de voet van de noordoostelijke rand van het Kempisch plateau ligt (Maaseik) — is een gebied met grote gemeentelijke oppervlakten; in doorsnee zijn ze het grootst in de Kempen, waar de meest uitgestrekte in België voorkomen : Mol (11.418 ha.), Geel (10.889 ha.), Lommel (10.233 ha.), Genk (8.784 ha.) (2);
- 3° De tussenliggende zandig-lemige zone, van Ieper tot Tongeren, is bij uitstek het gebied der kleine gemeenten, waarvan de oppervlakte, soms in zeer sterke mate, onder de gemiddelde ligt; met uitzondering nochtans van het uiterst westelijk gedeelte, waar de uitgestrektheid reeds meer met die van Binnen-Vlaanderen overeenkomt. De verbrokkeling is vooral uitgesproken in Tussendender-en-Schelde en in Limburgs Haspengouw;
- 4° In de leemzone ontwaart men dezelfde versnippering, vooral in Haspengouw, waar voor het platteland, het hoogtepunt bereikt wordt. Hier wemelt het van gemeenten van minder dan 500 ha. en die van 250 — en zelfs 200 ha. — zijn er niet zeldzaam. In het arrondissement Borgworm beslaan alle gemeenten, met uitzondering van drie — Celles (1.073 ha.), Borgworm (1.315 ha.) en Saint-Georges (2.044 ha.) — minder dan 1.000 ha.; op zevententachtig gemeenten zijn er slechts twee, die een oppervlakte van 1.000 ha. hebben en zesentwintig zijn begrepen tussen 500 en 1.000 ha. (d.i. min of meer 30 %); m.a.w., 70 % of meer dan 2/3 der gemeenten nemen minder dan 500 ha. in beslag (en zelfs minder dan 250 ha.). De meeste gemeenten bezitten bijgevolg een uitgestrektheid, die begrepen is tussen 250 en 500 ha.

Een dergelijke verbrokkeling, ternauwernood een beetje minder uitgesproken, kenmerkt Brabants en Naams Haspengouw, alsmede westelijk Henegouwen en het Haut-Pays. In tegenstelling daarmee, is het Brabants-Henegouws plateau een gebied met uitgestrekte gemeenten, waardoor het scherp afsteekt ten opzichte van het overige van de leemzone ('s-Gravenbrakel beslaat 3.991 ha.; Eigenbrakel, 2.980 ha.); enkele grote gemeenten wor-

(1) Gegevens verstrekt door de Volkstelling van 1947. Maar sedertdien is de oppervlakte van de gemeente Antwerpen tot 13.939 ha. gestegen, ten gevolge van aanhechting van omliggende gemeenten.

(2) Alsmede, zoals reeds gezegd, de gemeente Antwerpen.

den ook aangetroffen in het heuvelland rond Ronse (Ronse, 3.171 ha.; Elzele, 2.395 ha.) en in de beboste strook benoorden de Hene.

Aan gene zijde van de Samber-Maasgleuf, vangt een gans ander gebied aan, met als hoofdkenmerken een grote eenvormigheid van het verschijnsel, dat onze aandacht gaande houdt, wat toch niet alle schakering uitsluit. Eerstens zijn er gemeenten, waarvan de oppervlakte nagenoeg overeenkomt met de gemiddelde van het land : in de Condrusische Ardennen en de Marlagne, alsook in een strook, die de Condrusische streek in het N. afzoomt. Dit kenmerk is bijna niet zichtbaar in de Famenne en het Veen, behalve in het W., waar de gemeenten een grotere uitgestrektheid beslaan (Froidchapelle, 4.122 ha.). De Ardennen worden onderverdeeld in grote gemeenten (van 2.000 tot 3.000 ha. aan de westelijke, zuidwestelijke en zuidelijke randen; van 3.000 tot 5.000 ha. in de centrale gedeelten); ze zijn zelfs groter dan in de zandstreken.

Het massief van de Baraque-Michel is een gebied met grote gemeenten (meer dan 5.000 ha.), waaronder Eupen (8.936 ha.). Daarentegen zijn de gemeenten merkkelijk kleiner in het Naams gedeelte der Ardennen rond Gedinne, waar men in zekere zin het Condrusisch beeld terugvindt.

In Beneden-Luxemburg zijn ze van enigszins kleinere maat dan in het centrum der Ardennen en kunnen ze eerder met die van de Ardense randgebieden vergeleken worden.

Tenslotte wordt men in de grote stedelijke, industriële en losse agglomeraties het meest getroffen door de onbeduidendheid der gemeente-oppervlakten; ze blijven immers meestal onder 500 ha. en soms zelfs onder die, welke we in de meest verbrokkelde landelijke gebieden aangetroffen hebben (Bressoux, 196 ha.; Tilleur, 133 ha.; Sint-Joost-ten-Node, 113 ha.; Ledeborg, 108 ha.). Maar er zijn er ook van meer dan 1.000 ha., en nu en dan kan men er ook een onder de grote rangschikken (Brussel, 3.290 ha.; Luik, 2.268 ha.; Seraing, 2.234 ha.). Deze sterke onderverdeling komt in geringere mate tot uiting in de Antwerpse en Gentse dan in de Brusselse en Luikse agglomeraties, en nog minder in de industriële en open agglomeraties van de Borinage, het Centrum en zelfs Charleroi.

* * *

De verklaring van de kaart op de buitentekstplaat (*aantal, vorm, omtrek, uitbreiding*) werd nog nooit op systematische wijze ondernomen. Het geldt hier een probleem op zich zelf, waarvan de oplossing zo maar niet voor de hand ligt, maar integendeel grondige opzoekingen in het verleden vergt, rekening houdend, wel te verstaan, met de gegevens van het geografisch milieu (zowel op fysisch als op menselijk en economisch gebied). Zeker, we weten dat de gemeentelijke onderverdeling, zoals ze nu nog bestaat, een verouderd begrip is, niet alleen in de landelijke gebieden, maar ook zelfs vooral in de stedelijke en industriële agglomeraties, waar de kaart van Blad 22 een opeenhoping van gemeenten vertoont. Maar deze kwestie, hoe gewichtig ook, moeten we hier buiten beschouwing laten.

Het is onze taak niet de uitlegging te geven van de kaart op de buitentekstplaat (1). Nochtans ligt ze in zekere mate aan de grond van de verklaring van onze kaart, b.v. daar waar het grotere of geringere bevolkingsaantal per gemeente, bij dezelfde dichtheid, heel eenvoudig in verband staat met de uitbreiding van de gemeentelijke grondgebieden.

De zaken staan gans anders *wanneer de dichtheden verschillen*.

Alles wel beschouwd, drukt de kaart op Blad 22 twee begrippen uit : het *aantal* en de *numerieke belangrijkheid* der gemeenten. Wat het aantal aangaat, is het een kwestie

(1) De gemeentelijke grondgebieden zijn ontstaan uit de parochies (niet overal echter), en werden opgericht onder het Frans bewind volgens criteria, die de Franse wetgevers tot richtsnoer gediend hebben. Deze hebben meestal — vooral buiten de steden — in de aloude parochies de grondregels gevonden voor de gemeentelijke organisatie. Het decreet van 14 december 1789 bracht eenheid in deze organisatie in Frankrijk; ze hield rekening, bij het vaststellen der gemeentelijke grondgebieden, met de traditionele afbakeningen, die in de bescheiden, plattegronden en eigendomsstaten voorkomen.

van oppervlakten en men keert eens te meer terug tot de kaart der administratieve indelingen. De numerieke belangrijkheid staat in betrekking met de dichtheid : Blad 21 en het commentaar daarvan verstrekken uitleg. En vermits in elk geval alles kan herleid worden tot een kwestie van bewoningsintensiteit van het Belgisch grondgebied, schijnt onze kaart, die deze intensiteit op een gans bijzondere wijze uitdrukt, geen eigen toelichting te vergen. Maar vooraleer tot zulke radicale gevolgtrekkingen over te gaan, behoren we misschien in 't kort de *ontwikkeling* van het verschijnsel in de loop van de vorige eeuw na te gaan.

Het aantal gemeenten belooft thans 2.670 (1); in 1880, was dit aantal 2.583, wat een vermeerdering beduidt van 87 eenheden, waarvan men echter feitelijk de 30 gemeenten van de bevrijde oostelijke gebieden, alsook de nieuwe gemeente Kelmis, moet aftrekken. Wat dus voor het Rijk van vóór 1918 een vermeerdering betekent van 56 eenheden (2).

Deze ontwikkeling van 1880 tot 1947 heeft enkel en alleen plaatsgegrepen tussen 1880 en de eerste wereldoorlog, vermits er in 1920 (geen rekening gehouden met de 31 bevrijde gemeenten) 2.638 gemeenten bestonden. Gedurende de decennia, afgebakend door de betreffende Algemene Volkstellingen, schommelde de toeneming tussen 11 en 21 eenheden.

Deze vermeerdering van 56 eenheden, tussen 1880 en 1920, ging samen met een aanzienlijke verandering in de verdeling per klasse, zoals uit de volgende tabel blijkt :

	1880-1920	1880-1947
Gemeenten met meer dan 100.000 inwoners	+ 1	+ 1
Gemeenten met 25.000 à 100.000 inwoners	+ 12	+ 26
Gemeenten met 10.000 à 25.000 inwoners	+ 34	+ 58
Gemeenten met 5.000 à 10.000 inwoners	+ 64	+ 96
Gemeenten met 2.000 à 5.000 inwoners	+ 34	+ 69
Gemeenten met minder dan 2.000 inwoners	— 90	— 163

Men merkt dus een gestadige en belangrijke afneming van de klasse der gemeenten met minder dan 2.000 inwoners. Deze klasse is daarenboven de enige, die een getalsvermindering ondergaat. Alle andere boeken een toeneming en, indien men de sterkte van deze vermeerdering in aanmerking neemt, dan ziet men, dat de klasse van de gemeenten met 5.000 à 10.000 bewoners aan de spits komt, gevolgd door die met 2.000 à 5.000, 10.000 à 20.000 en 25.000 à 100.000 inwoners. Dit verschijnsel is natuurlijk toe te schrijven aan de algemene aangroei van onze bevolking (1880 : 5.520.000 inw.; 1947 : 8.510.000 inw.).

Buiten de algemene aanwas van de bevolking, door deze cijfers weergegeven, dient de industriële revolutie vermeld; haar uitwerking kwam vooral de klassen met meer dan 5.000 inwoners ten goede.

In ieder geval (*zie Tabel 22 van de Volkstelling*) (3), van 1880 tot 1947 ondergaat de bevolking der gemeenten met minder dan 5.000 inwoners om zo te zeggen geen verandering meer (3.143.232 inw. in 1880 tegen 3.172.469 in 1947), ondanks de bijvoeging der oostelijke bevrijde kantons. Daarentegen springt de bevolking der gemeenten met meer dan 5.000 inwoners van 2.376.777 tot 5.339.726.

Belangwekkend is, dat hierdoor het aantal gemeenten met meer dan 5.000 inwoners van 166 tot 347 opschuift (dus 181 meer), terwijl dat der gemeenten met minder dan 5.000 inwoners van 2.417 tot 2.323 daalt (dus 94 minder). Aldus, het getal gemeenten met meer dan 5.000 zielen is meer dan verdubbeld, waar tegenover slechts een zwakke afneming staat van het aantal met minder dan 5.000 inwoners (4).

(1) Sedert de Volkstelling van 1947 is het aantal op 2.663 teruggefallen.

(2) In 1846 beliep, volgens de eerste Algemene Volkstelling, het aantal gemeenten 2.521.

(3) N.I.S., Algemene Volkstelling 1947, deel I, blz. 183.

(4) De z.g. ontvoogde gemeenten zijn dus slechts ten getale van 347 in België, waartoe nog 7 arrondissementshoofdplaatsen met minder dan 5.000 inwoners gevoegd moeten worden, wat in totaal dus 354 gemeenten uitmaakt.

Interessant is ook na te gaan, hoe deze toeneming van 181 eenheden zich over ons land verspreid heeft. Volgens Tabel 22 van de Volkstelling (1), werden alle provincies zonder onderscheid bedeed, wat wel de vermeerdering van de bevolking over gans het land in het licht stelt. Maar de groei heeft zich vooral ten N. van de Samber-Maasgeuf voorgedaan, iets minder toch in de provincie Henegouwen, waar de bevolking reeds zeer aanzienlijk was in 1880.

Anderzijds kan worden vastgesteld, dat de toeneming vooral plaatsgegrepen heeft vóór 1914, uitgenomen in de provincie Limburg, waar ze slechts later geschiedt, wegens de recente industriële opbloei, in 't bijzonder in het steenkolenbekken.

De afneming van het aantal gemeenten met minder dan 5.000 inwoners heeft integendeel het gebied ten N. van de Samber-Maasgeuf getroffen, uitgezonderd in de provincie Luik (als gevolg van de inlijving der bevrijde oostelijke kantons; zoniet kan een vermindering vastgesteld worden tot 1920). Daarentegen is er vermeerdering van het aantal dezer gemeenten in de provincie Namen en vooral in Luxemburg.

Wat nu het totale bevolkingscijfer van deze twee grote klassen van gemeenten betreft, daarover werd reeds hoger gesproken. Er blijft nog maar vast te stellen, dat er aanwas is voor de gemeenten met meer dan 5.000 inwoners in alle provincies, maar natuurlijk slechts weinig in Namen en vooral Luxemburg. Daarentegen, terwijl er voor de gemeenten met minder dan 5.000 inwoners overal een aangroei van het zielental waargenomen wordt in de provincies ten N. van de Samber-Maaslijn, behalve in Henegouwen en in Oost- en West-Vlaanderen — en dit niettegenstaande een achteruitgang van het aantal gemeenten — stipt men voor Namen en vooral Luxemburg een teruglopen van de bevolking aan, terwijl er een toeneming is van het gemeentetal in de bewuste klasse. Hierdoor wordt in het daglicht gesteld het zorgen barend probleem van de Ardense uitwijking, die vanaf 1910 optreedt, t.t.z. het jaar waarna het aantal gemeenten met minder dan 5.000 inwoners, dat tot dan toenam, geen verandering meer ondergaat.

Tabel 20 van de Volkstelling (2) laat nog enkele andere bijzonderheden zien, die de zo juist besproken feiten nog scherper omlijnen. Inderdaad, de klasse der gemeenten met minder dan 5.000 inwoners toont, zoals hoger gezegd, niettegenstaande alles, toch een toeneming der bevolking, maar tevens moet worden opgemerkt dat deze vermeerdering alleen de gemeenten met 2.000 à 5.000 zielen betreft, terwijl de klasse met minder dan 2.000 inwoners een teruggang vertoont.

Bij de gemeenten met meer dan 5.000 inwoners, is de bevolking in de klasse van 5.000 à 10.000 inwoners bijna verdubbeld (98 %), in die van 10.000 à 25.000 meer dan verdubbeld (138 %) evenals in die van 25.000 à 100.000 (137 %); maar in de klasse met meer dan 100.000 inwoners bereikt de aanwas slechts 50 % : het hoogtepunt vinden we in 1930, waarna men een inzinking bespeurt (45.471 zielen minder), waarschijnlijk onder de invloed van de *City-Bildung*.

Maar de gegevens van deze evolutie tonen aan, dat het de voorsteden der grote stadsagglomeraties en de gemeenten der industriële en losse agglomeraties zijn, die onderhevig zijn geweest aan deze veranderingen.

Een laatste opmerking betreffende de gemeenten met resp. meer en minder dan 5.000 inwoners in 1947. In de provincies Luxemburg, Namen en Limburg leven meer mensen in de gemeenten met minder dan 5.000 inwoners dan in de andere; in een zeer hoge verhouding in Luxemburg (196.000 tegen 16.000) en in Namen (265.000 tegen 91.000), terwijl in Limburg de cijfers thans bijna tegen elkaar opwegen (232.000 tegen 228.000). In de

(1) N.I.S., Algemene Volkstelling 1947, deel I, blz. 183.

(2) *Ibid.*, blz. 182.

andere provincies stelt men het tegenovergestelde vast, in zwakke mate in de provincie Luik (423.000 tegen 540.000), in sterkere in Henegouwen (492.000 tegen 731.000) en in Oost- en West-Vlaanderen (Oost-Vlaanderen : 466.000 tegen 751.000; West-Vlaanderen : 352.000 tegen 653.000), in zeer sterke mate in Brabant (497.000 tegen 1.300.000) en Antwerpen (245.000 tegen 1.036.000).

Door deze feiten wordt een merkwaardige evolutie onderstreept. In 't geheel genomen is de toestand niet steeds geweest als heden. In 1880 was hij zoals nu, maar met een veel scherper verschil in Luxemburg (201.000 tegen 7.000), in Namen (283.000 tegen 38.000) en Limburg (178.000 tegen 31.000); maar de toestand was omgekeerd in Luik (385.000 tegen 278.000), Henegouwen (516.000 tegen 460.000), Oost-Vlaanderen (482.000 tegen 399.000) en West-Vlaanderen (399.000 tegen 292.000); in Brabant en Antwerpen eindelijk, waren de verschillen veel minder uitgesproken dan ten huidige dage (Brabant : 459.000 tegen 526.000; Antwerpen : 236.000 tegen 340.000).

In de provincies, waar de verhoudingen omgekeerd zijn, greep de kentering plaats op het einde van de XIX^{de} eeuw, wat wel de invloed aanduidt van de industriële revolutie (ze verklaart trouwens ook de evolutie in de bevolkingsdichtheden).

Kortom, het verschijnen of de uitbreiding van een groot aantal belangrijke gemeenten ten N. van de Samber-Maasgleuf — zowel in de stedelijke, industriële en losse agglomeraties als elders — is het gevolg van een ontwikkeling, die rasse vorderingen maakte op het einde van de XIX^{de} eeuw; deze beweging zal nader beschouwd worden in de toelichtingen bij Bladen 23 (Dichtheden der bevolking op verschillende tijdstippen) en 24 (Bewegingen der bevolking).

BESLUIT. — De factoren van de verdeling der bevolking per gemeenten.

Het probleem van de verdeling der bevolking per gemeente biedt een *dubbel aspect* aan : het betreft enerzijds de *dichtheden* en anderzijds de *oppervlakten der gemeenten*.

Gelet op de voorgaande overwegingen, lijkt het ons geschikt hier afzonderlijk te beschouwen, enerzijds de stedelijke, industriële en losse agglomeraties, anderzijds het overige gedeelte van ons land, dat we voortaan het platteland zullen heten.

A. In de agglomeraties. — Hier ontmoeten we het probleem van de bevolkingsdichtheid, dat, naar onze mening, reeds voldoende behandeld werd in de verklaring bij Blad 21. Er bestaat geen afzonderlijk probleem in verband met de gemeentelijke oppervlakten.

a) Inderdaad, in de eigenlijke *stedelijke agglomeraties* (Brussel, Antwerpen, en in zekere mate ook Luik en Gent) zijn de gemeentelijke grondgebieden buiten de oorspronkelijke kern, op een paar uitzonderingen na, wat ze waren toen ze nog tot het landelijk domein behoorden (tenzij in enkele gevallen van inlijvingen, zoals Brussel-Laken, enz.). Het inwonerstal alleen is toegenomen, bijgevolg hun bevolkingsdichtheid, en dit om redenen, die reeds in overweging genomen werden in de zoëven vermelde toelichting bij Blad 21.

Maar de opbouw van deze agglomeraties in de loop van de laatste decennia vertoont twee eigen kenmerken :

- 1° Ze hebben zich, theoretisch, kransvormig uitgebreid. Hier hebben stellig de factoren van de dichtheid der agglomeratie hun invloed laten voelen; maar ook andere, want reliëf, verkeerswegen, vervoermiddelen hebben een rol gespeeld in de snellere of sterkere uitbreiding bij voorkeur in deze dan in gene richting. Nochtans gaat het hier om factoren, die aan de basis liggen van de stedelijke nederzettingvormen en die dus in principe vreemd zijn aan het onderwerp, dat ons bezighoudt, maar niettemin toch in nauw verband ermee staan. In dezelfde zin kunnen hinderpalen — natuurlijke of van menselijke aard —

aan deze agglomeraties een excentrische ontwikkeling opleggen, zoals b.v. te Antwerpen, waar de Schelde ten W. en de haveninstellingen ten N. de uitbreiding van de agglomeratie in deze richtingen bemoeilijkt hebben. Zeker geldt het hier nogmaals een kwestie van occupatievorm, maar deze komt ditmaal op zichtbare en tastbare wijze te voorschijn in onze kaart. De studie van de topografische evolutie in de andere stedelijke agglomeraties, zou hindernissen van dezelfde aard in het daglicht stellen, maar we moeten ze, bij gebrek aan plaats of aan documentatie, stilzwijgend voorbijgaan;

2° De studie der chronologische tabellen van de bevolkingsontwikkeling in de voorsteden laat tijdperken van grote aanwas naast andere van geringere toeneming te voorschijn komen. Deze afwisseling stemt overeen met drukverschijnselen en gebeurtenissen op menselijk en vooral op economisch gebied, in verband met de agglomeraties, met hun ontwikkeling en met hun gunstige factoren op gebied van ligging, site, activiteit, uitrusting en functies. Kortom, dit alles is zonder twijfel onderworpen aan dichtheidsfactoren, maar beïnvloedt ten zeerste het uitzicht van onze kaart, aangezien het proces van de *City-Bildung* de voorsteden, ja zelfs de landelijke gemeenten, begunstigt. Deze bijzonderheid, die in onze grote stedelijke agglomeraties kan worden opgemerkt, is in België minder uitgesproken dan in andere landen. Zij staat ook in verband met de trek naar het platteland, die vooral uitvalt ten gunste van de landelijke buitengemeenten. Deze trek vertoont thans een zekere vertraging en slaat zelfs in zekere gevallen om in een terugtocht naar de steden. Deze laatste beweging wordt in de hand gewerkt, enerzijds door de bouw op grote schaal van comfortabele flatwoningen, anderzijds door de gelegenheid, die thans geboden wordt, om zich dikwijls en gemakkelijk naar buiten te begeven, dank zij de weekends, het betaald verlof, de persoonlijke vervoermiddelen, bussen, treinen, trams, enz. Dit heeft niets te maken met de occupatievormen, want de bebouwde oppervlakte wordt er niet erg door beïnvloed; het betreft hier eens te meer de dichtheden, die een onmiddellijke weerslag hebben op onze kaart. Maar omgekeerd zijn de stedelijke agglomeraties niet wat ze zouden kunnen zijn, uit hoofde van de pendelbewegingen, waarvan ze het centrum uitmaken en die hun oorsprong vinden in het gemak, de snelheid en de lage prijs der vervoermiddelen en ook in de gehechtheid van de Belg aan het landelijk milieu, waarin hij geboren is of zich gevestigd heeft.

b) In de *agglomeraties van de nijverheidsbekkens* zijn structuur en oorsprong verschillend. Hier ook zijn geen bijzondere problemen betreffende de gemeentelijke oppervlakten. Deze zijn, met enkele uitzonderingen, onveranderd gebleven sedert de economische opbloei : men ontwaart er niet, dat de ontwikkeling, bij de aanvang van de industrialisatie, zou uitgegaan zijn van een kern, maar wel constateert men een uitbreiding van elke gemeente op haar eigen. De gemeentelijke oppervlakte laat er gewis haar invloed gelden op de dichtheid, maar ook op het uitzicht van de kaart. Om de opeenhoping van de gemeenten en om hun eigenaardigheden te verklaren, moet men beroep doen op de volgende factoren :

1° In de eerste plaats is daar de *ondergrond*. Steenkolen treft men bijna overal aan in het Hene-Samber-Maasbekken, maar ze kunnen niet overal in dezelfde goede voorwaarden worden gedolven. Vandaar de gapingen op onze kaart (zoals tussen de Borinage en het Centrum), alsook de scherpe grens, die overeenkomt met de bekende Faille du Midi (ondanks boringen, kwam ten Z. van deze breuklijn toch geen steenkolenontginning tot stand). De uitbreiding dezer industrie-gemeenten heeft aangevangen, daar waar de steenkolen-

lagen het gemakkelijkst konden worden gedolven (noordelijke flank in het Luikse, in de Borinage en in het gebied van Charleroi). Later kwamen dan de lagen aan de beurt, waarvan de ontginning meer moeite vergde. Vandaar dan ook de ontwikkeling van de landelijke gemeenten, zoals in het Centrum, in samenhang met de aanleg en zelfs de verplaatsing van kolenmijnen in de richting van de aslijn van het bekken en tot tegen de Faille du Midi;

- 2° Daarbij valt er ontegenzegglijk invloed te bespeuren van het *reliëf* — en, bij middel van deze factor, van de natuurlijke en aangelegde verkeerswegen (kanalen, spoorwegen) — op de ganse industriële ontwikkeling, zoals dit duidelijk op onze kaart kan worden nagegaan (valleien van de Samber en de Piéton, met waterwegen, spoorbanen, wegen, Centrumkanaal, oude en nieuwe spoorwegen wat het Centrum betreft).

B. Landelijke gebieden. — De stedelijke, industriële en losse agglomeraties beslaan, alles bij elkaar genomen, slechts een beperkte oppervlakte in België, vergeleken met de landelijke gebieden, die, wat onze kaart aanbelangt, hun eigen problemen bezitten.

Het vraagstuk der dichtheden ter zijde gelaten, is het vaststellen van de verschillende factoren, die van belang zijn, geen gemakkelijke taak. We moeten ons wachten voor gemeenplaatsen, welke maar al te dikwijls aangevoerd worden tot staving van geografische feiten, die betrekking hebben op de occupatievormen, het landschap, de bevolkingsdichtheid; deze gemeenplaatsen zijn toch erg onzeker bevonden na diepgaande morfogenetische studies. Om geen gemeenplaatsen te gebruiken, zullen we ons dan ook tevreden stellen met de ganse omvang van het gemis aan vaststaande verklaringen in het daglicht te stellen, door achtereenvolgens de invloed na te gaan van de factoren, die gewoonlijk ingeroepen worden.

- a) *Fysische factoren.* — Men kan zich inderdaad afvragen, of het *reliëf* een rechtstreekse invloed uitoefent, waaruit de kenmerken van onze kaart zouden kunnen worden verklaard. We stellen vast, dat de bevolkingsdichtheid aanzienlijker is in de lage en in de middelbaar hoog gelegen delen van ons land dan op de hoge plateaus van Zuid-België; maar de vraag kan worden gesteld of dit verschijnsel samengaat met een groter aantal en een grotere oppervlakte van de gemeenten. Op het eerste gezicht schijnt het inderdaad zo. Maar kan hier met zekerheid van de invloed van de *hoogte* gesproken worden? Ondanks de uiterlijke schijn, zou het gewaagd zijn op deze vraag bevestigend te antwoorden. Anderzijds kan men zich ook afvragen of het veelvuldig voorkomen van gemeenten niet meer in de hand gewerkt wordt door de *vlakke uitgestrektheden* dan door de geaccidenteerde. Ook dit kan, in 't algemeen, ontkend worden, want het volstaat, enerzijds de verschillende onderverdelingen van Midden-België onder elkaar, anderzijds dezelfde onderverdelingen met die van Laag-België en van de plateaus van Hoog-België te vergelijken, om dadelijk in te zien, dat de reliëfvormen slechts een zeer kleine rol spelen. Inderdaad, hoewel men in zekere gevallen de invloed van deze factor kan ontwaren, staat toch vast, dat zij in andere volledig uitgeschakeld moet worden. Bij de verklaring van de vorm en de uitbreiding der gemeenten, kan daarentegen gewicht worden gehecht aan deze factor, maar dit probleem komt hier niet ter sprake.

Logisch moet eveneens alle rechtstreekse invloed ontzegd worden aan het *klimaat* in het besproken verschijnsel (t.t.z. aantal en uitgestrektheid der gemeenten). Wegens de leemte van onze kaart op de plaats van het massief van

Tabel I. — Het Grasland (weiland en boomgaarden) in elgische landbouw (Verhouding tot 100 ha. landbouwooppervlakte).

Kantons :	Polders.			Zandig Vlaanderen.		Land van Waas. (Sint-Niklaas.)	Zandig-lemig Vlaanderen.			Kempen.			Gemengde streek.			Noordelijk Henegouwen.			Centraal Henegouwen.		Zuidelijk Henegouwen.			Brabants Plateau.		Haspengouw.			Tussen-Vesder-en-Maas.			Condruisische streek.			Ardennen.				Belgisch Lotharingen.		
	Gistel.	Veurne.	Nieuwpoort.	Ruiselede.	Zomergem.		Poperinge.	Zottegem.	Nederbrakel.	Turnhout.	Bree.	Duffel.	Wolvertem.	Haacht.	Diest.	Antoing.	Aat.	Zinnik.	Pâturages.	La Louvière.	Beaumont.	Chimay.	Nijvel.	Genepiën.	Eghezée.	Borgworm.	Tongeren.	Dalhem.	Herve.	Aubel.	Condruisische Ardennen (Seraing.)	Louveigné.	Ciney.	Florennes.	Eupen.	Malmédy.	Bastenaken.	Neufchâteau.	Gedinne.	Aarlen.	Virton.
in 1950	44	37	42	39	38	28	29	38	46	54	49	39	35	31	46	27	51	54	46	51	88	91	44	32	33	27	34	73	99	97	76	92	53	64	99	92	53	62	54	59	66
1929	40	36	41	35	31	20	27	32	39	42	23	20	26	18	36	26	42	49	40	46	84	89	38	28	26	22	29	71	99	96	63	86	44	57	96	82	42	49	44	47	60
1866	22	28	32	12	11	7	19	14	18	18	4	8	9	8	21	12	14	16	9	11	29	37	14	9	8	12	16	39	95	67	19	14	7	6	—	—	31	50	34	24	19

Tabel II. — Aantal en oppervlakte van landbouwbedrijven in 1950.

Oppervlakten :	Polders.			Zandig Vlaanderen.		Land van Waas. (Sint-Niklaas.)	Zandig-lemig Vlaanderen.			Kempen.			Gemengde streek.			Noordelijk Henegouwen.			Centraal Henegouwen.		Zuidelijk Henegouwen.			Brabants Plateau.		Haspengouw.			Tussen-Vesder-en-Maas.			Condruisische streek.			Ardennen.				Belgisch Lotharingen.			
	Gistel.	Veurne.	Nieuwpoort.	Ruiselede.	Zomergem.		Poperinge.	Zottegem.	Nederbrakel.	Turnhout.	Bree.	Duffel.	Wolvertem.	Haacht.	Diest.	Antoing.	Aat.	Zinnik.	Pâturages.	La Louvière.	Beaumont.	Chimay.	Nijvel.	Genepiën.	Eghezée.	Borgworm.	Tongeren.	Dalhem.	Herve.	Aubel.	Condruisische Ardennen (Seraing.)	Louveigné.	Ciney.	Florennes.	Eupen.	Malmédy.	Bastenaken.	Neufchâteau.	Gedinne.	Aarlen.	Virton.	
— 1 Ha	3.108	2.230	1.806	1.578	2.247	2.278	1.483	3.211	2.434	2.330	1.396	3.085	4.681	4.663	3.412	4.474	1.634	5.689	5.737	6.190	1.762	1.641	9.775	3.605	3.992	3.770	3.127	1.790	464	642	7.691	2.530	3.043	1.969	907	534	651	1.303	958	1.583	2.353	
1 à 5	560	366	325	636	824	672	298	997	903	481	627	2.082	1.844	1.815	2.107	295	544	370	364	147	401	504	640	304	748	301	917	425	313	408	219	592	890	347	371	1.118	507	706	712	595	709	
5 à 10	339	181	174	259	366	321	196	224	220	405	410	195	419	171	443	247	342	173	146	40	342	329	182	71	319	190	376	259	364	531	57	290	322	172	328	957	341	475	427	256	199	
10 à 20	248	261	159	117	149	35	191	80	55	195	268	29	104	29	126	196	157	241	156	36	344	298	243	132	225	197	169	116	124	315	29	196	289	201	266	304	296	477	258	201	228	
20 à 30	104	181	75	19	13	1	59	8	5	7	37	—	20	5	19	40	19	100	47	13	116	93	137	56	48	54	50	30	7	34	11	38	90	84	33	13	81	131	45	53	52	
30 à 50	93	89	61	2	3	—	8	4	6	1	9	—	7	2	8	13	4	61	36	4	58	60	98	48	44	30	22	17	1	14	4	16	83	45	3	2	36	53	11	24	34	
50 à 100	6	13	14	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	—	1	5	1	17	19	2	13	17	55	31	66	32	15	2	—	1	5	2	109	41	—	—	8	10	1	3	7	
+ 100	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	4	—	3	1	5	19	23	3	—	1	—	—	—	—	15	4	—	1	2	1	—	—	—	—

de Baraque Michel, mag nochtans aangenomen worden, dat het gure klimaat boven 500 meter hoogte en zijn nadelige invloed op de landbouw — ondanks anderen eerder gunstige elementen, waaronder enkele in zekere zin voor een schadeloosstelling kunnen doorgaan, b.v. de gebruiksrechten — de verdeling van deze grote uitgestrektheden onder de omliggende gemeenten veroorzaakt heeft (al zijn deze gemeenten ook niet meer bevolkt dan gewoonlijk in de Ardennen).

Daarentegen zou men licht geneigd zijn aan te nemen, dat daar, waar de bodem de beste eigenschappen toont, de gemeenten ook het talrijkst zouden zijn (b.v. Haspengouw, de Polders, zekere gebieden van lemig Henegouwen) en omgekeerd. Maar dan rijst de vraag, waarom Haspengouw en de Brabants-Henegouwse hoogvlakte, die toch een tamelijk gelijkaardige vruchtbaarheid bezitten, op onze kaart zulk een afwisselend beeld laten zien. En hoe valt, bij middel van

de bodemtypen, op dezelfde kaart, de gelijkenis te verklaren van diezelfde hoogvlakte en zandig Vlaanderen, terwijl de natuur en de kwaliteit van hun bodem toch zo uiteenlopend zijn?

Tegen de algemeen gangbare denkbeelden in, waarbij groot belang wordt gehecht aan de rol, die gespeeld wordt door de bodemtypen in de menselijke aardrijkskunde, menen wij, dat deze opvatting van weinig waarde is, niet alleen voor de uitlegging van onze kaart, maar ook voor deze van de bevolkingsdichtheden.

De aanwezigheid van bossen en heidegronden schijnt integendeel op het eerste gezicht van groter belang te zijn. Zonder twijfel blijkt duidelijk, dat er veel minder gemeenten voorkomen, daar waar woud, heide en woeste grond veel plaats innemen, zoals in de Ardennen en in de Kempen : de oppervlakte, die er aan de landbouw besteed wordt, beslaat er soms slechts een zeer beperkt deel

van het gebied, terwijl in Haspengouw de grond in zijn geheel op intensieve wijze bewerkt wordt. Een detailstudie zou trouwens een massa samentreffingen en overeenstemmingen kunnen doen ontdekken, die ten voordele van de sterke invloed van de bossen zouden pleiten. Maar ook hier doen zich, ondanks de schijnbaar zo overtuigende bewijsgronden, uitzonderingen voor! Waarom, b.v. treft men in de omgeving van Gedinne — een zeer beboste streek nochtans! — talrijke weinig uitgestrekte gemeenten aan, terwijl in de Ardennen, over 't algemeen, slechts weinig talrijke, maar bevolkte gemeenten voorkomen? Hetzelfde kan worden waargenomen in de kleischieferdepressie der Famenne, die ook sterk bebost is!

- b) *Economische factoren.* — Zouden de kenmerken van onze kaart niet toe te schrijven zijn aan gelijkenissen of aan verschillen en tegenstellingen in *agraris*ch opzicht naar gelang van de onderscheiden aardrijkskundige streken? Zo bemerkt men zonder twijfel, dat de Ardennen (1) en de Kempen, die op deze kaart een tamelijk gelijkaardig uitzicht vertonen, beide *ten huidige dage* steeds meer en meer het weidebedrijf als richtsnoer nemen, zoals dit trouwens in Tabel I (2) tot uiting komt. Maar hoe kan men anderzijds de tegenstelling rechtvaardigen, die op onze kaart zo duidelijk kan worden waargenomen tussen Haspengouw en Binnen-Vlaanderen, terwijl het grasland in de twee streken nagenoeg in dezelfde verhouding staat ten opzichte van de totale agrarische oppervlakte (hoewel in Vlaanderen de veeteelt in ietwat sterkere mate beoefend wordt, dank zij het groter belang, dat er gehecht wordt aan de verbouw der veevoedergewassen)?

Het landbouwbedrijf schijnt dus ook geen voldoende bewijsgrond op te leveren, alhoewel een meer diepgaande studie deze opvatting misschien toch enigszins zou wijzigen. Hoe het ook zij, men mag niet uit het oog verliezen, dat de uitbreiding van het weidebedrijf van jongere datum is; het gaat maar, zoals door Tabel I wordt aangeduid, enkele tientallen jaren terug en treedt slechts merkkelijk later op dan de structurelementen, die onze kaart weergeeft.

Verklaart daarentegen de agrarische verbrokkeling — m.a.w. de *uitgestrektheid der landbouwexploitaties* — niet in zekere mate en voor zekere gebieden, de hoofdtrekken van onze kaart (terwijl ze tevens bijdraagt tot de uitlegging van de kaart der dichtheden)? Aldus bezitten Haspengouw en Tussen-Dender-en-Schelde (kantons Zottegem en Nederbrakel in Tabel II) naar evenredigheid hetzelfde aantal gemeenten, maar de bevolking van de gemeenten is geringer in Haspengouw — een gebied waar men alle bedrijfstypen ontmoet, zowel kleine en middelmatige als grote — dan in Tussen-Dender-en-Schelde — gebied met overheersende kleine boerderijen. Zo constateert men ook, afgezien van woud en bos, dat Haspengouw en de Condruisische streek gemeenten bezitten, die ongeveer van hetzelfde belang zijn, alhoewel hun aantal iets geringer is in Condruz, waar de bossen een tamelijk grote plaats beslaan en waar tevens de grote landbouwexploitaties op de voorgrond treden. We willen niet tot een noodzakelijke betrekking besluiten, maar enkel en alleen een merkwaardig samentreffen zien tussen de bedrijfsgrootten en het uitzicht van onze kaart; en zelfs moet vooral gedacht worden aan een verklaring der dichtheden en veel minder aan die van het onderwerp, dat onze aandacht gaande houdt. Zo is men genoodzaakt vast te stellen, dat de gemeenten niet

(1) Het Luiks gedeelte buiten beschouwing gelaten, wegens de algemene uitbreiding van het weidebedrijf.

(2) Ontleend aan de Algemene Landbouwtelling van 1950 (N.I.S.).

systematisch schaarser zijn in de streken met grote landbouwbedrijven; als bewijs kan men aanhalen, dat Haspengouw en de Brabantse hoogvlakte gelijkaardige gebieden zijn wat de grootte der exploitaties betreft. Men kan zelfs het tegenovergestelde waarnemen : Haspengouw, dat door het bestaan van alle groottypen in de bedrijven gekenmerkt wordt, is dichtbezaaid met gemeenten, terwijl het Land van Herve en zandig Vlaanderen — gebieden met overheersende kleinbedrijven — in dit opzicht betrekkelijk slecht bedeed zijn.

De *landbouwopbrengsten* als bewijsgrond aanhalen zou ons ook niet verder brengen, ofschoon zij kunnen bijdragen tot de verklaring der dichtheden. In ieder geval, technische verbeteringen komen nu zo wat overal voor en men kan niet meer dezelfde invloed als vroeger eraan toeschrijven. Het blijkt dan ook, dat de studie van de opbrengsten slechts kan staven wat die van de invloed van de bodem aan het licht heeft gebracht.

Alhoewel er hier sprake is van agrarische gebieden, mag de factor *industrie* niet over het hoofd worden gezien. Inderdaad, de spreiding van de nijverheidsinstellingen is in ons land tot het uiterste gedreven; men ontmoet ze in een zeer groot aantal gemeenten, vooral ten N. van de Samber-Maas-Vesderlijn. Het meest typisch geval biedt industrieel Vlaanderen. De invloed van deze spreiding laat zich vooral gelden wat de dichtheden betreft, dus het numeriek belang der gemeenten, en niet zozeer hun uitgestrektheid.

- c) *Sociale factoren*. — Onder deze titel zou men zekere demografische gegevens kunnen beschouwen, zoals b.v. de bevolkingsbewegingen, zowel de *natuurlijke bewegingen* als de *migraties*. Beide dragen zonder twijfel uiteraard bij tot de uitlegging der dichtheden. De natuurlijke bewegingen (overschot geboorten-sterfgevallen) hebben stellig werkelijk invloed uitgeoefend op de bevolkingscijfers van onze gemeenten en deze invloed laat zich in bepaalde gevallen nog steeds gelden. Maar hij vermindert gestadig, terwijl die van de migratie zich steeds meer en meer doet gevoelen.

Inderdaad, de pendelbewegingen of dagelijkse verplaatsingen van de werkrachten (1), blijken wel de hoofdoorzaak te zijn van de geringere ontwikkeling der grote stedelijke en industriële agglomeraties en bijgevolg van het groot numeriek belang van veel gemeenten in Vlaanderen en in de wijde buitenkring der gezegde agglomeraties. Het gemak, de snelheid, de lage prijs der vervoersmiddelen, het toenemen van de persoonlijke vervoermiddelen (auto's, motorrijwielen, fietsen), de gehechtheid van de Belg aan het landelijk milieu, waarin hij woont, dit alles maakt, dat een groot aantal landelijke of aan de buitenzijde der agglomeraties gelegen gemeenten belangrijker zijn, dan ze, gezien hun locale functies, eigenlijk zouden moeten zijn.

Hoe het ook zij, de gevolgtrekking na deze algemene uiteenzetting kan de volgende zijn : de *huidige* geografische en sociale gegevens alleen kunnen niet op voldoende wijze de spreiding van de bevolking per gemeente verklaren in onze agrarische gebieden. Andere feiten dienen dus aangebracht; buiten kijf, kunnen ze slechts ontdekt worden door de studie van de *genetische* ontwikkeling van de occupatie van de bodem. In dit opzicht kan men, bij gebrek aan vaststaande gegevens en slechts steunend op sprokkelingen in de zeld-

(1) Aantal dagelijks « inkomende » werforensen in de grote agglomeraties : de Brusselse, 134.590; de Antwerpse, 63.431; de Luikse, 40.275; de Gentse, 31.572; die van Charleroi, 16.876; die van de Borinage, 12.100; die van het Centrum, 12.777 (naar de Algemene Volkstelling van 1947).

zame studies, die tot nu toe werden gewijd aan de nederzettingsvormen, enkel beroep doen op onderstellingen. Wij zullen ons wel wachten daartoe over te gaan in het begrensd raam van dit opstel.

* * *

Het weze ons toegestaan te besluiten, dat de spreiding der bevolking per gemeente — net zoals de nederzettingsvormen en de landschapstypen — ver van een uitsluitend product is van het huidige fysisch en menselijk milieu; het verschijnsel blijkt wezenlijk ook in innig verband te staan met de gebeurtenissen uit het verleden.

